

Задорожна-Княгницька Л.В. Формування громадянської позиції школярів: регіональний аспект. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія.* 2020. Випуск 62. 240 с. С. 63-70

УДК 371.74:37.014.5

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ШКОЛЯРІВ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Л. В. Задорожна-Княгницька
orcid.org/0000-0001-9876-5797

У статті розкрито зміст поняття «громадянська позиція» як особистісного інтегрального утворення, що вміщує громадянську самосвідомість, почуття громадянської гідності, обов'язку, відповідальності, совісті та мужності. Акцентовано на регіональних чинниках формування громадянської позиції учнів та педагогів на українських територіях, безпосередньо наближених до військових дій, зокрема у Приазов'ї. Викладено результати анкетування школярів та педагогів 6 закладів загальної середньої освіти м. Маріуполя з метою виявлення рівня сформованості громадянської позиції. Зроблено висновок, що рівень сформованості громадянської позиції старшокласників є вищим, ніж їхніх учителів, що спонукає до пошуків шляхів вирішення зазначеної проблеми у контексті забезпечення професійного та громадянського зростання учителів загальноосвітніх шкіл.

Ключові слова: *заклад загальної середньої освіти, регіональний підхід, громадянське виховання, громадянськість, громадянська позиція, громадянська самосвідомість.*

FORMING CIVIC POSITION IN SCHOOLCHILDREN: A REGIONAL ASPECT

L. V. Zadorozhna- Kniahnytska

The article discusses the issues of developing the civic position of the pupils permanently residing in the Ukrainian territories close to the war zone. The author has revealed the meaning of the concept of «citizenship» which forms the basis for the civic position of the personality. The civic position is an integral personal entity comprising a set of components, such as civic awareness, civic duty and responsibility, honor, dignity, courage. Forming schoolchildren's civic position in a multi-cultural region is possible under the following conditions: support for state and regional activity in the sphere of civic education, systematic active involvement of future citizens in social and cultural processes; monitoring the impact of the school, family, environment, media, etc. A serious obstacle to developing the students' civic position is the gap between the pupils' theoretical knowledge and social practice at school, between the expectations of the society and the teachers' capabilities to realize their potential. These contradictions are clearly manifested within the poly-ethnic regions, which, in particular, is the Azov region.

The specific ethnic composition of the region's population and its proximity to the hostilities necessitate the study of the peculiar features of civic education in schools, as well as the factors influencing this process. The paper gives the results of the survey conducted in order to assess the influence of teachers on the process of forming the students' civic position. Students and teachers from six Mariupol schools were involved in the study. The analysis of the survey showed that the level of the students' civic position development is higher than the level the teachers' civic position development. The author emphasizes another result of the research: the level of the civic position of young educators (under 35) is higher than that of their older colleagues. This situation leads to the search for ways of civic and professional growth of school teachers.

***Keywords:** institution of general secondary education, regional approach, civic education, citizenship, civic position, civic awareness.*

Останні роки життя українського суспільства характеризуються новими економічними й соціально-культурними умовами, військово-політичними викликами, в яких відбувається формування та розвиток громадянського суспільства, актуалізуються завдання сучасного закладу загальної середньої освіти. Школа цілеспрямовано виконує важливе соціальне замовлення суспільства – формує громадянина-патріота, здатного розбудувати й захищати суверенну Україну, плекає творчу особистість із високим рівнем інтелектуального і духовного розвитку, здатну забезпечити поступ нації до світової спільноти.

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), Законах України «Про освіту» (2017), «Про повну загальну середню освіту» (2020), «Концептуальних засадах реформування середньої освіти (Концепції нової української школи)» (2017), підкреслюється, що головною метою сучасної освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [9]. Отже, громадянське виховання фактично визнається основним напрямом виховання.

Сучасними науковцями проблема громадянського виховання досліджувалася в таких аспектах: обґрунтування концептуальних основ виховання громадянина (О. Вишневський, Т. Дерев'янка, О. Сухомлинська);

психолого-педагогічні засади громадянської освіти та виховання (І. Бех, М. Боришевський, Ю. Завалевський, О. Киричук, Н. Косарева, В. Кузь, Т. Мальцева); формування громадянськості як провідної риси особистості, громадянських цінностей і ціннісних орієнтацій школярів (О. Доукіна, М. Задерихіна, У. Кецик, Л. Корінна, Л. Крицька, М. Рудь); педагогічні аспекти формування громадянської позиції особистості (Т. Пантюк, В. Поплужний, М. Рагозіна, В. Рябов, Н. Скотна, І. Тараненко), проблеми підготовки вчителя до здійснення громадянського виховання (О. Бабакіна, М. Михайличенко).

Проте, можна констатувати недостатню розробленість проблем формування та розвитку громадянської позиції педагогів, їхньої ролі у системі громадянського виховання школярів. Традиційна система виховної роботи, що склалася в загальноосвітній школі, не дає в повному обсязі можливостей для становлення й розвитку громадянськості усіх учасників освітнього процесу. Особливої ваги у зазначеному контексті набуває проблема формування громадянської позиції школярів та педагогів у регіонах, що межують з тимчасово окупованими територіями України.

Значущість регіонального підходу до дослідження проблем громадянського виховання школярів зумовлена необхідністю аналізу розвитку регіональних освітніх систем у контексті діалектичного взаємозв'язку процесів глобалізації та регіоналізації в умовах військово-політичних викликів, на які змушена відповідати Україна.

Метою статті є розкриття регіонального аспекту формування громадянської позиції учнів у контексті її залежності від громадянської позиції педагогів на прикладі закладів загальної середньої освіти м. Маріуполь.

Сутністю громадянського виховання є формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політико, юридично дієздатною та захищеною («Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності») [6, с. 35]. Воно розуміється як надпредметна галузь

діяльності школи, що сприяє вихованню демократичних, громадянських цінностей і поведінки усіх учасників освітнього процесу, а значить має стати серцевиною усієї діяльності школи [12, с. 30].

У творах В. Сухомлинського громадянськість виявляється через моральну відповідальність за все, що робиться на рідній землі: непримиренність до недоліків, гаряче прагнення боротися за розквіт, велич і могутність Вітчизни [11, с. 146]. За визначенням В. Лозової та Г. Троцько, «громадянськість – інтегральна риса особистості, що характеризується відчуттям себе громадянином конкретної держави, лояльним ставленням до її інституцій і законів, почуттям власної гідності у стосунках з представниками держави, знаннями і поважаннями прав людини, чеснот громадянського суспільства, відповідним ставленням до своїх обов'язків перед державою, патріотизмом» [8, с. 120]. Це фундаментальна духовно-моральна якість, світоглядна і психологічна характеристика особистості, що має культурологічні засади і є якісним показником сформованості в особистості громадянської позиції, її готовності до входження у соціальне суспільство.

У «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» громадянську позицію визначено як систему ціннісних і соціальних орієнтацій та настановлень, які характеризують людину як громадянина країни та суспільства [6]. Зміст громадянської позиції визначається через:

– життєву позицію, яка свідомо обирається особистістю й базується на громадянських ціннісних орієнтирах (система особистісних установок із приводу наявних у даному суспільстві норм і цінностей);

– виявлення готовності свідомо брати участь у суспільно-політичному житті громадянського суспільства, яка ґрунтується на мотивації громадянського обов'язку й реалізується через форми громадянського поведіння завдяки сформованим особистісним якостям особистості;

– потенційні можливості соціальної активності особистості, її націленості на ідеали демократичного громадянського суспільства;

– соціально-педагогічний субстрат із складною багатогранною структурою, що характеризує свідому участь особистості в житті суспільства та виявляє її реальні дії і вчинки під час виконання функціональних завдань фахової діяльності, громадянського обов'язку, активної участі в суспільному житті країни;

– неперервний усвідомлений, особистісно й соціально значущий розвиток пізнавальної, моральної та поведінкової сфер особистості під впливом зовнішніх чинників, власних зусиль і спеціально сконструйованих педагогічних ситуацій [7].

Отже, громадянська позиція школяра відбиває: співвідношення патріотизму, правової культури і моральної цілісності людини; безумовне відчуття власної гідності, що приводить людину до суспільної досконалості; патріотизм як любов до Вітчизни, намагання бути відданим їй, діяти в її інтересах; гордість за свою країну, її історію і культуру; здатність не забувати про суспільні блага при досягненні власних; усвідомлення людиною власних обов'язків стосовно своєї країни; моральний орієнтир благородної людини, яка любить свою Батьківщину та ін. [4, с. 46].

Особливо значущим періодом громадянського становлення людини, її соціального самовизначення, активного залучення до громадського життя, формування духовних рис особистості є рання юність. І. Бех зазначає, що формування активної життєвої позиції в цьому віці є важливим, оскільки ранній юності властиве зростання самосвідомості. Усвідомлення підлітком своїх здібностей і можливостей, потреба у звіті про свої вчинки, уявлення про своє місце в житті, усвідомлення себе як особистості пов'язане з інтересом до моральних проблем. Головна риса у свідомості й спрямованості в ранній юності – націленість на майбутнє [3].

Громадянське виховання в закладі загальної середньої освіти

здійснюється в контексті державної освітньої й передбачає посилення духовно-практичної діяльності учнів, спрямованої на програмування і творче здійснення ними свого індивідуального життя, посилення особистісно-гуманного підходу, спрямованого на розвиток інтелектуальної, духовно-моральної, емоційно-вольової, сенсорно-моторної, психічної сфери особистості [1, с. 49].

Однак, серйозною перешкодою на шляху формування громадянської позиції школярів є розрив між теоретичними знаннями та повсякденною соціальною практикою учня в школі, між теоретичними сподіваннями суспільства та практичними можливостями вчителів, що її впроваджують. У зазначеному контексті йдеться, зокрема про регіональний чинник формування громадянської позиції школярів. Громадянська свідомість, що лежить в основі громадянської позиції, у суспільно-історичному плані є продуктом і наслідком соціально-економічних та духовно-культурних процесів. За допомогою певних психологічних механізмів (традиції, звичаї, еталони поведінки, що склалися у певному регіоні), цей феномен не тільки зберігається, а й відтворюється. Тому регіональний підхід має стати частиною системної роботи з громадського й патріотичного виховання. Він передбачає урахування політологічних, соціологічних, етнокультурних, наукових розвідок щодо специфіки того чи іншого регіону; перехід від декларативно-описових аспектів дослідження проблем виховання до розкриття функціонального потенціалу різних елементів соціокультурного простору; реалізацію соціального партнерства у вирішенні регіональних проблем освіти в цілому та процесу виховання зокрема [3].

У контексті регіональних проблем сучасного виховання виокремлюється питання формування громадянської позиції учнівської молоді на територіях, що знаходяться у безпосередній близькості до військових дій, зокрема Приазов'я. Полікультурний простір цього регіону обумовлюється соціально-історичними чинниками та сам є чинником окремого дослідження проблеми громадянського виховання школярів.

З огляду на зазначене, слушною є позиція М. Рудь, яка, розкриваючи питання формування громадянських якостей школярів в умовах полікультурного регіону, наголошує на необхідності розгляду моделі «єдиного полікультурного суспільства», у межах якої суспільство розглядається з погляду єдиної цілісності, що здійснює стратегію демократичного об'єднання народів і їхніх культур з метою гуманістичного суспільного прогресу [10].

Організаційно-педагогічними умовами формування громадянської позиції школярів в умовах регіоналізації слід віднести: опору на державний і регіональний досвід у галузі громадянського виховання, що відповідає змісту процесу формування громадянських якостей особистості в освітньо-соціальних інститутах з поліетно-культурним складом учнів; цілеспрямоване систематичне активне включення майбутніх громадян у соціокультурні процеси, що ґрунтуються на державно-національних, регіональних і індивідуальних (особистісних) цінностях; урахування всієї соціально-педагогічної сфери: школа, сім'я, оточення, засоби інформації та інші. Однак, однією з ключових умов у забезпеченні громадянського виховання учнів є активна громадянська позиція самого вчителя, в основі якої лежить моральна, політична та правова культура, почуття власної гідності, внутрішньої свободи і водночас вболівання за суспільні ідеали, за пріоритети держави, благо свого народу і його гідну роль у світовому співтоваристві.

Зміст громадянської позиції українського вчителя складають:

- громадянська самосвідомість (розумове осягнення і внутрішнє прийняття вчителем того реального факту, що він належить до певного державного соціуму та виконує соціальне замовлення на освіту й підготовку до життя майбутніх громадян та патріотів своєї держави);
- почуття громадянської гідності (переживання вчителем позитивного ставлення до самого себе і вимога ним такого ж ставлення від інших з огляду на цінності своєї держави);
- почуття громадянського обов'язку (вчитель усвідомлює і переживає

свою багатосторонню залежність від держави, інтеріоризує ті завдання, які поставила перед ним держава, і які він повинен реалізувати у своїй професійній діяльності);

- почуття громадянської відповідальності (усвідомлення відповідності наслідків власної діяльності вимогам громадянського обов'язку);

- громадянська совість (глибоке осмислення наслідків власної поведінки, емоційне на них реагування);

- громадянська мужність (здатність при відстоюванні державно-суспільних цілей діяти рішуче, доцільно, активно, у тому числі й в екстремальних ситуаціях) [5, с. 17].

Актуальним питанням організації громадянського виховання є взаємозв'язок громадянської позиції педагогів та їхніх учнів, з'ясування ступеня впливу позиції учителів у забезпеченні громадянського виховання учнівської молоді. З метою отримання об'єктивної інформації щодо рівня сформованості в учнів та педагогів Маріуполя ціннісного ставлення до суспільства і держави, визначення рівня сформованості громадянської позиції учнів та педагогів закладів загальної середньої освіти міста було проведене анкетування, в якому брали участь учні 9-11 класів та вчителі шести закладів загальної середньої освіти.

Здійснена педагогічна діагностика дозволила зробити висновки щодо високого рівня сформованості громадянської свідомості та громадянської позиції переважної більшості старшокласників. Так, респондентам було запропоновано пояснити, в чому полягає різниця між поняттями «громадянин» та «патріот». Відповіді учнів на це питання були такими:

- громадянин – «юридичне поняття» – 8,5%; «це людина», яка «живе в Україні (проживає на території України)» – 64,5%; «має громадянство цієї країни» – 10%; «має певні права та обов'язки» – 6,3%; «належить до постійного населення» – 5%; «має правовий зв'язок з державою» – 3,6%; «на папері, за пропискою, за паспортом» – 1,5%;

– патріот – це людина, яка «любить свою країну, готова захищати, відстоювати її інтереси» – 32,7% осіб); «цінує, любить та підтримує свою країну, вболіває за неї, опікується її долею, допомагає їй» – 26%; «готова віддати життя за країну» – 6,3%; «поважає та наслідує національні традиції, звичаї» – 15%; «дбає про добробут держави» – 8%; «спілкується рідною мовою» – 4%; «має патріотичну позицію» – 1%; «ставить інтереси держави вище за власні» – 7% ; «готова на все задля своєї батьківщини» – 5%; «має стійкі моральний та культурний зв'язок з державою» – 0,3%; «хоче зробити нашу країну кращою (змінити в ній життя на краще)» – 1%; «пишається своєю країною» – 0,6%; «прагне своїми діями служити державі» – 1%

Якщо учні відповіли, що вважають себе патріотами, то їм пропонувалося зазначити, чому вони так думають. Варіанти відповідей розподілилися таким чином: намагаюся своїми вчинками діяти на благо своєї країни – 66,3%; наслідую національні традиції – 46,6%; беру активну участь у громадському житті – 36,1%; живу в Україні – 27,5%; розмовляю українською – 23,3%; користуюся будь-якою можливістю впливати на поліпшення добробуту держави – 0,1%; інше – 2,5%.

На питання «Чи задоволені ви тим фактом, що живите в Україні?» отримано такі результати: так – 75,8%; скоріше так – 15,8%; скоріше ні – 1,3%; ні, мрію про інше місце проживання – 3,3%; важко відповісти – 3,7%.

Учасникам дослідження пропонувалося визначитися із найбільш привабливим варіантом свого ймовірного майбутнього. Відповіді респондентів розподілилися таким чином:

- жити й працювати в Україні, оскільки це моя Батьківщина – 42,4%;
- жити й працювати в Україні з хорошою заробітною платою – 33,9%;
- влаштуватися на роботу за кордоном, щоб мати можливість заробити грошей та забезпечити собі гідний рівень життя в Україні – 11,8%;

– жити й працювати за кордоном, у країні з більш розвинутою економікою та стабільною соціально-політичною ситуацією, з більшими можливостями для самореалізації – 8,5%;

– мені байдуже, де працювати, головне, щоб я був забезпечений –1,9%;

– інше – 0,8% («жити в США, але не забувати про Україну»; «працювати в Україні і робити для своєї країни краще»; «Вивчитися за кордоном, повернутися в Україну»; «жити в мирній Україні зі стабільною, розвинутою економікою, з можливістю для самореалізації»; «складно говорити, тому що я не був за кордоном» тощо).

Учні, які брали участь в опитуванні, мали можливість висловити свою думку про те, наскільки важливо для кожного громадянина дотримання конституційних та правових норм, володіння державною мовою, знання історії своєї держави, знання історії міста, знання українських звичаїв та традицій. Отримані результати представлено в діаграмі (рис. 1).

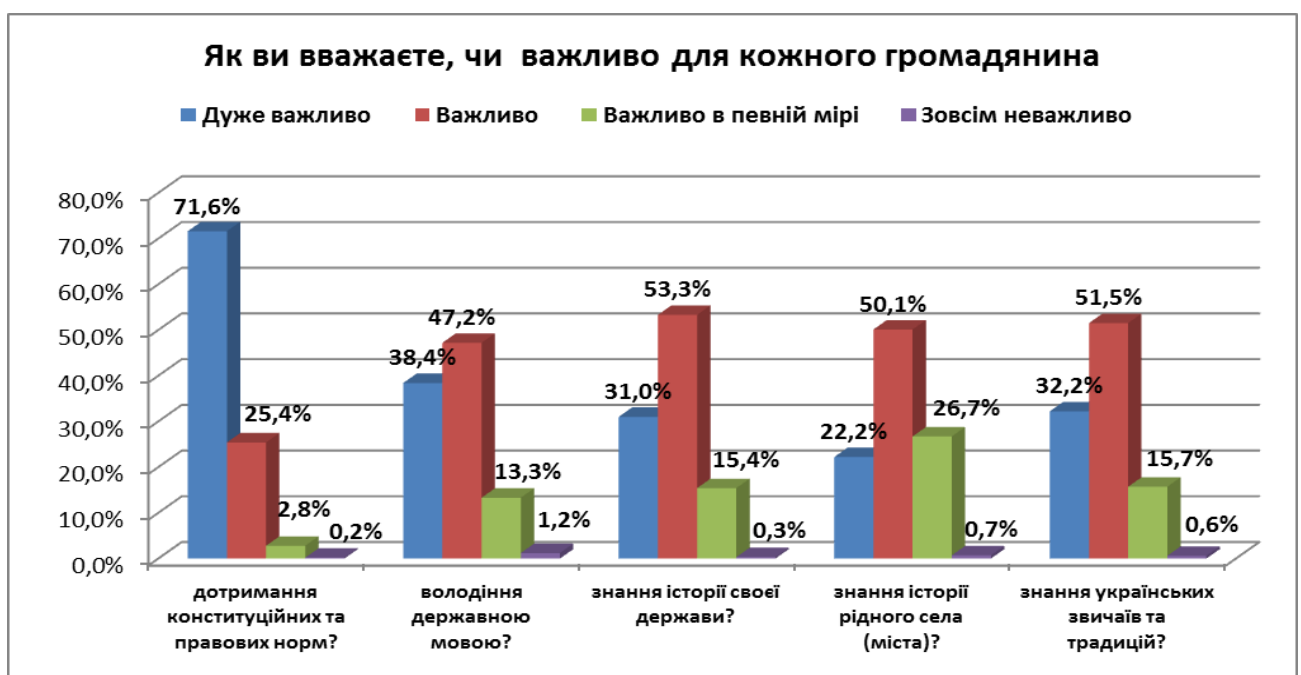

Рис 1. Кількісні показники відповідей учнів на запитання 7

На думку респондентів, для кожного громадянина, в першу чергу, найважливішим є «дотримання конституційних та правових норм» (97% школярів обрали варіанти відповідей «дуже важливо» та «важливо»).

Наступні за значимістю місця посідають такі знання та вміння, як «володіння державною мовою» (85,6%), «знання історії своєї держави» (84,3%) та «знання українських звичаїв та традицій» (83,7%). Останню позицію займає такий показник, як «знання історії рідного міста» (72,3%).

Учням також пропонувалося відповісти на питання «Особисто ви намагаєтесь дотримуватися конституційних та правових норм, володієте українською мовою, знаєте історію рідного міста, історію своєї держави, українські звичаї та традиції?».

Аналіз результатів опитування засвідчив, що найкраще учні володіють українською мовою, переважаючи більшість повністю (90,7%) та частково (8,7%) намагаються дотримуватися конституційних та правових норм. 72,2 % знають та 26,9% частково знають українські звичаї та традиції. Гірше учні обізнані з історією рідного міста (села) та історією своєї держави (близько 66 % схвально відповіли на це питання, 32% частково знають історію свого села (міста), держави).

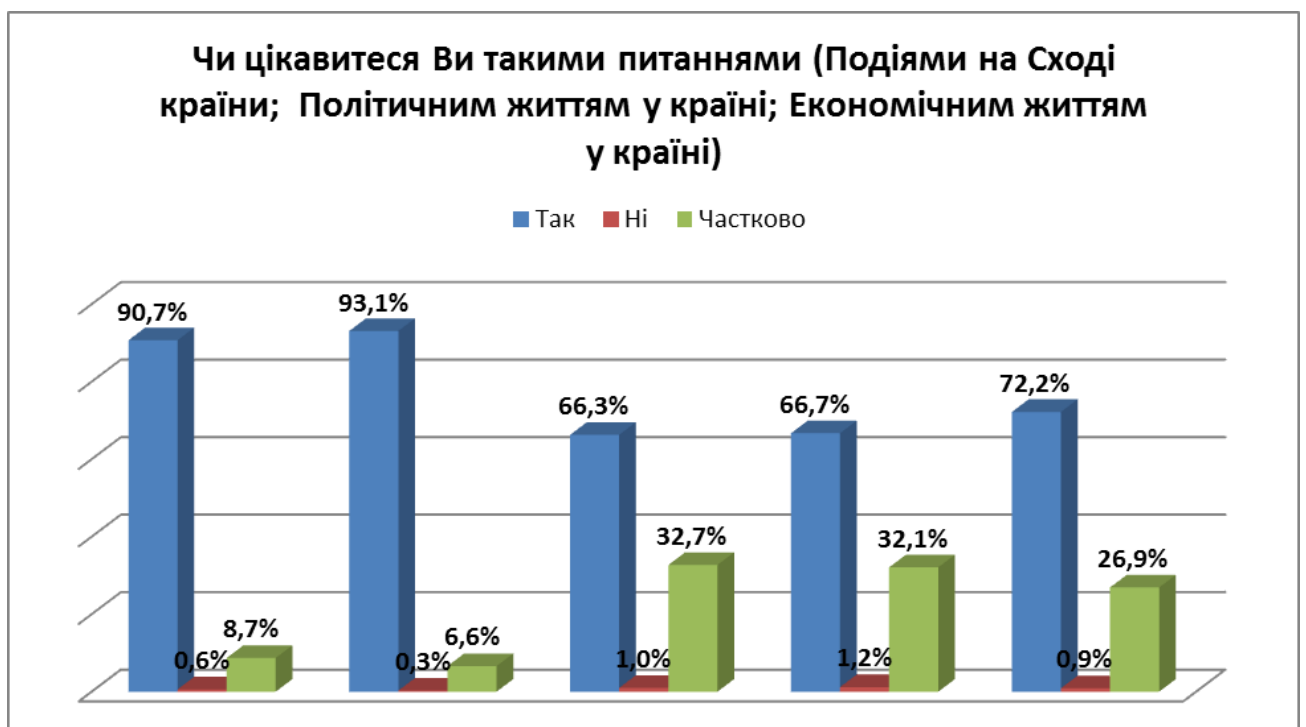

Рис 2. Кількісні показники відповідей учнів на запитання 9

На питання «Коли ви чуєте (співаєте) гімн України, які почуття у вас

виникають?» відповіді респондентів розподілилися таким чином: гордість – 80%; піднесення – 34,9%; упевненість – 32,7%; спокій – 12,2%; радість – 12,2%; байдужість – 1,9%; злість – 0,2%; розгубленість – 0,2%; роздратованість – 0,3%;

На питання «Хто (що) з перерахованого має найбільший вплив на формування вашої громадянської позиції?» учні відповіли таким чином: сім'я – 68,1%; заклад освіти, вчителі – 57%; соціально-політична ситуація в країні – 33,6%; засоби масової інформації – 24,2%; соціально-економічна ситуація в країні – 11,5%; громадські організації – 10%; друзі – 9,9%; молодіжні угруповання – 3,3%; однокласники – 1,9%.

Серед респондентів 92% тих, які вважають для себе обов'язковим виявляти громадську волю на виборах, 67% – брати активну участь у громадському житті, 58% – займатися волонтерською роботою.

Однак, за результатами тестування педагогів загальноосвітніх шкіл визначено, що лише у 29,6% педагогів рівень сформованості громадянської позиції високий, у 70,4% – середній.

Для педагогів першої групи характерна позиція, за якої вони розцінюють публічні прояви громадянських властивостей членів колективу доречними і природними, вважають володіння державною мовою необхідною умовою кращої громадянської ідентифікації; намагаюся об'єктивно оцінювати його позитивні і негативні якості українського національного характеру; оцінюючи громадян іншої держави, намагаються дотримуватись «певної міри»; важко переносять образу себе як громадянина Української держави; відчують антипатію до людей, які допускають випадки проти Української держави.

Для педагогів другої групи характерна позиція, за якої вважають публічні прояви громадянських властивостей членів колективу допустимі, але такими, що не повинні бути частими; не визнають внутрішньо публічного засудження громадянської спрямованості вчинків людей; вважають, що для кращої громадянської ідентифікації необхідно розуміти і трохи знати державну мову; негативно оцінюючи громадян іншої держави, намагаються підкреслити один

найвиразніший національний «недолік»; мовчки переживають образу українських громадян; дуже рідко переживають антипатію до людей, які допускають випадки проти Української держави; вважають, що у розбудові Української держави не спостерігається прогресу.

За результатами дослідження було виявлено, що рівень сформованості громадянської позиції педагогів різко розмежовується за віком: він є високим у молодих вчителів (віком до 35 років) та середнім у вчителів старшого віку, що обумовлюється певними ідеологічними стереотипами, характерними для Донецького регіону, а також умовами суспільними чинниками «радянського» час, в яких сформувалася свідомість таких педагогів.

Аналіз результатів тестування для визначення громадянської самосвідомості вчителів дозволив зробити висновки, що переважання середнього рівня громадянської позиції в педагогів закладів загальної середньої освіти є обставиною, яка актуалізує необхідність удосконалення методичної роботи закладі освіти, здійснення заходів щодо забезпечення розвитку громадянської самосвідомості педагогів.

Висновки. За результатами діагностики зроблено висновок, що робота з педагогічними кадрами повинна бути спрямована на підвищення ними рівня громадянської свідомості, на забезпечення розвитку творчого потенціалу колективу. Зазначена проблема може бути вирішена на рівні конкретного закладу освіти та в регіоні у цілому.

У контексті функціонування педагогічного колективу робота з учителями, класними керівниками має бути спрямована на його згуртування, залучення його членів до науково-дослідницької та експериментальної діяльності з метою розробки інноваційних технологій громадянської освіти і виховання учнівської молоді. У контексті регіону слід говорити про розроблення та уведення в дію Кодексу честі українського вчителя, який декларуватиме його громадянську позицію, що реалізується у таких проявах поведінки педагога:

– добросовісному виконанні свого громадянського та професійного

обов'язку як усвідомлення необхідності діяти відповідно до морально-правових принципів, що спонукають відсунути на задній план власні інтереси, узгоджувати власні цілі з загальними суспільними цілями;

– визнанні вчителем власної честі й гідності, так само як честі й гідності інших учасників освітнього процесу; продукуванні професійної поведінки, що не принижує ні власної гідності, ні гідності інших учасників освітнього процесу;

– виробленні норм професійної діяльності, що базуються на паритеті моралі й права, на суспільних цінностях, на розумінні сутності недопустимих дій у межах власної професійної поведінки;

– рішучій відсічі будь-яких проявів неналежної поведінки учасників освітнього процесу, що відображають підтримку чи толерантне ставлення до сепаратизму, приниження національної гідності, зневагу до державних символів України;

– усвідомленні правової та моральної відповідальності за дії, що суперечать чинному Кодексу, наданні пріоритету соціально-значущим інтересам суспільства перед груповими, класовими, особистими.

Література

1. Асланова Т. Громадянська освіта: теорія і методика навчання: посіб. для студентів ВНЗ / Т.Асланова, Т.Бакка, В.Бортніков. – К. : Етна-1, 2008. – 174 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : наук. вид. / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
3. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді: Автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / В. В. Борисов. – Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. – Тернопіль, 2006. – 40 с.

4. Бушнев Ю. С. Громадянськість як інтегральна якість особистості: філософсько-педагогічні запити / Ю. С. Бушнев // Теоретичні питання культури, освіти та виховання. Збірник наукових праць. – КНЛУ, 2014. – Вип. 50. – С. 45-49.
5. Грязнов О. І. Ідеї виховання громадянськості в сучасних умовах педагогічної діяльності / І. О. Грязнов // Педагогічна освіта: теорія і практика. – 2012. – Вип. 10. – С. 16-20.
6. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Джерело педагогічної майстерності. Громадянська освіта школярів. Науково-методичний журнал. – Випуск № 1 (33). – Ч. 1-2. – Харків: ХОНМІБО, 2005. – С. 35-45.
7. Курок В. П. Формування громадянськості фахівців у процесі підготовки в закладі вищої освіти / В. П. Курок // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2018. – № 1 (75). – С. 234-245.
8. Лозова В. Теоретичні основи виховання і навчання: Навчальний посібник / В. Лозова, Г. Троцько. – 2-е вид. Харків: «ОВС», 2002. – 400 с.
9. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T172145.html.
10. Рудь М. В. Формування громадянських якостей старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (в умовах полікультурного регіону): Автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук: 13.00.05 / М. В. Рудь. – Луган. держ. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. – Луганськ, 2002. – 20 с.
11. Сухомлинський В. О. Народження громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори. В 5-т. –Т. 3. – К., 1977. – С. 283-582.
12. Чорна К. Громадянське виховання – нагальна потреба України / К. Чорна // Освіта України. – 2000. – № 51/52. – С.5.

References

1. Aslanova T. Hromadianska osvita: teoriia i metodyka navchannia: posib. dlia studentiv VNZ / T.Aslanova, T.Bakka, V.Bortnikov. – K. : Etna-1, 2008. – 174 s.
2. Bekh I. D. Vykhovannia osobystosti: u 2 kn. Kn. 1: Osobystisno oriietovanyi pidkhd: teoretyko-tekhnologichni zasady : nauk. vyd. / I. D. Bekh. – K.: Lybid, 2003. – 280 s.
3. Borysov V. V. Teoretyko-metodologichni zasady formuvannia natsionalnoi samosvidomosti uchnivskoi ta studentskoi molodi: Avtoref. dys. ... dokt. ped. nauk: 13.00.07 – teoriia i metodyka vykhovanniaiu / V. V. Borysov. – Ternopilskyi nats. ped. un-t im. V.Hnatiuka. – Ternopil, 2006. – 40 s.
4. Bushniev Yu. S. Hromadianskist yak intehralna yakist osobystosti: filosofsko-pedahohichni zapyty / Yu. S. Bushniev // Teoretychni pytannia kultury, osvity ta vykhovannia. Zbirnyk naukovykh prats. – KNLU, 2014. – Vyp. 50. – S. 45-49.
5. Hriaznov O. I. Idei vykhovannia hromadianskosti v suchasnykh umovakh pedahohichnoi diialnosti / I. O. Hriaznov // Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. – 2012. – Vyp. 10. – S. 16-20.
6. Kontseptsiiia hromadianskoho vykhovannia osobystosti v umovakh rozvytku ukraïnskoi derzhavnosti // Dzherelo pedahohichnoi maïsternosti. Hromadianska osvita shkolariv. Naukovo-metodychnyi zhurnal. – Vypusk № 1 (33). – Ch. 1-2. – Kharkiv: KhONMIBO, 2005. – S. 35-45.
7. Kurok V. P. Formuvannia hromadianskosti fakhivtsiv u protsesi pidhotovky v zakladi vyshchoi osvity / V. P. Kurok // Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii. – 2018. – № 1 (75). – S. 234-245.
8. Lozova V. Teoretychni osnovy vykhovannia i navchannia: Navchalnyi posibnyk / V. Lozova, H. Trotsko. – 2-e vyd. Kharkiv: «OVS», 2002. – 400 s.
9. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 № 2145-VIII [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T172145.html.
10. Rud M. V. Formuvannia hromadianskykh yakosteï starshoklasnykiv u navchalno-vykhovnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly (v umovakh polikulturnoho rehionu):

Avtoref. dys. na zdobuttia nauk stupenia kand. ped. nauk: 13.00.05 / M. V. Rud. –
Luhan. derzh. ped. un-t im. T.Shevchenka. – Luhansk, 2002. – 20 s.

11. Sukhomlynskyi V. O. Narodzhennia hromadianyna / V. O. Sukhomlynskyi //
Vybrani tvory. V 5-t. –T. 3. – K., 1977. – S. 283-582.

12. Chorna K. Hromadianske vykhovannia – nahalna potreba Ukrainy / K. Chorna //
Osvita Ukrainy. – 2000. – № 51/52. – S.5.